

દુલેરાય કારાણીજીના લોકસાહિત્યમાં કચ્છની ઐતિહાસિક સામગ્રી

પટેલ પ્રજ્ઞેશકુમાર કાંતિલાલ

Ph.D. Research Scholar; ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

માર્ગદર્શકશ્રી : ડૉ.કનૈયાલાલ નાયક

Abstract:

કચ્છના સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોના સંબંધમાં શ્રી દુલેરાય કારાણીજી ‘કચ્છના મેઘાણી’ તરીકે પ્રસિધ્ધિ પામ્યા છે.કારાણીજીનો કચ્છના સાહિત્યમાં એક યુગ પ્રવર્તતો હતો અને આજે પણ વિપુલ પ્રમાણમાં તેમના સાહિત્યનો અભ્યાસ થાય છે.કારાણીજીએ રચેલા લોકસાહિત્યમાં એમના દળદાર ગ્રંથો કચ્છ કલાધર બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.એ ઉપરાંત કચ્છના રસઝરણાં,કચ્છની રસધાર,કચ્છી કહેવતો,કચ્છનું લોકસાહિત્ય,કચ્છ પ્રદેશનું લોકસાહિત્ય,કચ્છની પ્રેમકથાઓ,કચ્છ પિરોલી(ઉખાણાં),મીઠે મેરાણજી મોતીડા,કચ્છના સંતો અને કવિઓ બે ભાગમાં,કચ્છી કિસ્સા બાવની,ગાંધી બાવની,હરિજન બત્રીસી,અન્ય બાવનીઓ ઉપરાંત ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, ઐતિહાસિક નાટકો, કલ્યાણચંદ્રજીના સંસ્મરણો, ચરિત્રો, કચ્છી શબ્દકોશ, કચ્છી બાળસાહિત્ય, અનુવાદો બધુ મળી અંદાજે કુલ ૭૮ જેટલી રચનાઓ જોવામાં આવે છે.

કચ્છ કલાધર જેવા ઐતિહાસિક ગ્રંથના ભાગ-૧ ની પ્રથમે જ તેમનું રચેલું કાવ્ય “ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત” માં જ કચ્છ પ્રદેશની ભૂગોળ,સંતો-પીર,દેવી-દેવતાઓ,ખનીજો,ધાર્મિક સ્થાનો, પશુઓ, નગરો, વનસ્પતિઓ - ઔષધિઓ,પાણિયા વગેરેની પ્રાથમિક માહિતી મળે છે.આજ ગ્રંથોમાં જામ રાજપૂતોનો ઇતિહાસ,ગૂંતરીગઢ અને કંથકોટ કિલ્લાનો ઇતિહાસ જણાવા મળે છે.લાખા કુલાણીના જન્મ અને તેની સાથે જોડાયેલી કથાઓનું વર્ણન મળી રહે છે.કેટલીક બાબતો સંશોધકને વિસ્તારથી સંશોધન કરવા પ્રેરે એવી છે.ભાટ-ચારણોના મુખે સાંભળેલી કથાઓની અહીં રજૂઆત કરેલી છે.“કચ્છનો કોમવેલ જમાદાર ફતેહમહમ્મદ” પુસ્તકમાં તત્કાલીન કચ્છની રાજકીય અને વશકરી સ્થિતિ તેમજ કચ્છ અને હૈદરાબાદના

સંબંધોની જાણકારી મળે છે. ‘કારા ડંગર કચ્છજા’ નું સંપાદન કારાણીજીએ કરેલું છે. જેમાંથી કચ્છના અતીત અને વર્તમાન સંબંધી હકીકતો અભ્યાસ માટે ખુબ જ ઉપયોગી થાય છે. ઇતિહાસના વિષયમાં એક સંશોધક તરીકે જે તે પ્રદેશને પ્રાથમિક રીતે જાણવા અને સમજવા તે પ્રદેશનું લોકસાહિત્ય ખુબ જ ઉપયોગી નીવડે છે અને તેના કાર્યને દિશા મળે છે. દુલેરાય કારાણીજીનું સમગ્ર સાહિત્ય સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કડીઓ પૂરી પાડે એમ છે. પદ્ય અને ગદ્ય બંને શૈલીના એમના લખાણમાં કચ્છના સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક પાસાઓનો સમાવેશ થયેલો જોવા મળે છે. કચ્છ જેવા વિશાળ પ્રદેશના અતીતના સમયના સ્થળોની હાલમાં ઓળખ કરી શકાય એ માટે ઘણી જગ્યાએ એમની રચનાઓમાં પાદનોર્ધો દર્શાવી છે જે અભ્યાસુ ને તે સ્થળે પહોંચવા આકર્ષિત કરે છે. કારાણીજીનું સાહિત્યક્ષેત્રે અમૂલ્ય યોગદાન કચ્છના અભ્યાસુઓને સતત લાભદાયી થયું છે અને થતું રહેશે.

Key Words:

દુલેરાય કારાણીજી, સાહિત્યમાં કચ્છનો ઇતિહાસ, કચ્છના સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો

પ્રસ્તાવના:-

ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર વ્યાપક હોય છે. ઇતિહાસ લેખનમાં આધારભૂત સામગ્રીનો ઉપયોગ થાય છે. આવી આધારભૂત સામગ્રીનું એકત્રીકરણ કરવું કે મેળવવું એ સંશોધક માટે પ્રાથમિક કાર્ય હોય છે અને કઠિન પણ હોય છે. આવી પ્રમાણભૂત સામગ્રી સુધી પહોંચવા અને જે તે પ્રદેશના ભૂતકાળને જાણવા ક્યારેક તે પ્રદેશના લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ ઘણો ઉપયોગી નીવડે છે. સંશોધકને પૂર્વભૂમિકા બાંધી આપવામાં મદદગાર થઈ શકે છે. આવી વિગતોને સંશોધક પોતાની ઇતિહાસિક કલ્પનાશક્તિ તેમજ વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી વિશ્લેષણ કરી સંયમપૂર્વક ગોઠવે છે.

કચ્છ ભારતદેશના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ સૌથી મોટો જિલ્લો છે. કુદરતે કચ્છને ઘણી બધી વિવિધતાઓ આપી છે. આવા વિશાળ પ્રદેશનો ઇતિહાસ પણ ઘણો વિશાળ અને પ્રાચીન જણાય છે. આ પ્રદેશના ઇતિહાસને પ્રજા સુધી લાવવા કચ્છના ઘણા કવિઓ, લેખકો અને ઇતિહાસકારોએ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે. એમાંના એક છે શ્રી દુલેરાય કારાણીજી.

શ્રી દુલેરાય કારાણીજીએ કચ્છની ભૂમિ પર ઘણા લાંબા સમય સુધી ભ્રમણ કરીને કચ્છની કલા-સંસ્કૃતિ, ભૂગોળ, રાજનીતિ, આર્થિક પાસાંઓ, સવિશેષ પાત્રોના જીવન-કવન વિશે માહિતી મેળવી છે, અનુભવો કર્યા છે અને એમની સાહિત્યિક રચનાઓમાં આલેખન કર્યું છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી તેમજ કચ્છી ભાષામાં ગદ્ય અને પદ્ય શૈલીઓમાં લેખન કાર્ય કર્યું છે. એથી જ એ કવિ અને લોકસાહિત્યકારથી જાણીતા છે. તેમના લખેલા ઐતિહાસિક નાટકો રંગમંચ પર ભજવાઈ ચૂક્યા છે. તેમની રચનાઓ અનુભવો અને સંશોધનો

આધારિત વધુ જણાય છે.કારાણીજીનું સમગ્ર જીવન કચ્છને સમર્પિત રહ્યું છે.કલમના સહારે કચ્છના ઇતિહાસ અને સાહિત્યની સેવા કરી છે.એમના સાહિત્યના મીઠા ફળ આજે કચ્છના અભ્યાસુઓ મેળવી રહ્યા છે.

દુલેરાય કારાણીજીનું જીવન:

દુલેરાય કારાણીજીનો જન્મ,તારીખ-૨૬-૦૨-૧૮૯૬ ના રોજ થયો.પિતા લાખાભાઇ કારાણી સાહિત્યપ્રેમી.કચ્છના પેરીસ સમાન મુન્દ્રા શહેરમાં જન્મ્યા અને મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ મેળવ્યું.તેમણે અંગ્રેજી,ઉર્દુ,ફારસી ભાષા ઉપરાંત હિન્દી તેમજ વ્રજભાષાનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.ઉર્દુની સહાયથી સિંધી લિપિને પણ જાણી લીધી હતી.

કારકિર્દીની શરૂઆત કચ્છમાં પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે થઇ હતી અને છેલ્લે કચ્છના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નિવૃત્ત થયા હતા.સમગ્ર કચ્છના શિક્ષણની જવાબદારી હોવાથી આખા કચ્છમાં એમને મુલાકાતોએ જવાનું થયું હતું અને એની સાથે કચ્છને બારીકાઇથી અવલોકવાનું પણ મળ્યું.આ દરમ્યાન જ કચ્છને લગતી ઘણી બધી જાણકારી એમને મળી. એમાં લોકગીતો, લોકકથાઓ, રિવાજો, પરંપરાઓ, સ્થાનિક ઇતિહાસથી માહિતગાર થયા.અને એની અસર એમના સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે.નિવૃત્તિ પછી સોનગઢના આશ્રમમાં રહીને જૈન સમાજના બાળકોને કેળવણી આપતા રહ્યા.કારાણીજીની સાહિત્યિક આરાધનામાં કચ્છના મહારાઓશ્રી મદનસિંહજીસાહેબ અને જૈનમુનિશ્રી કલ્યાણચંદ્રજી મહારાજની સતત પ્રેરણા મળતી રહી જેના પરિણામે તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઘણા ક્ષેત્રે વિકાસ પામી હતી.ગુજરાત સરકારે તેમનું સને ૧૯૮૧ માં ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માન કર્યું છે તેમજ તે સમયે ગુજરાત લોકસાહિત્ય સમિતિના સભ્યપદે સ્થાન આપ્યું હતું.રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ તેમના કાર્યની નોંધ લેવાય તે માટે પદ્મશ્રીના ખિતાબ માટે ભલામણ કરાઇ હતી પરંતુ કોઇ પ્રતિભાવ મળ્યો ન હતો.રાષ્ટ્રીય શાયરનું બિરુદ પામેલા ઝવેરચંદ મેઘાણીજીએ પણ એમને બિરદાવ્યા છે.

કારાણીજી જે તારીખે જન્મ્યા હતા એ જ તારીખે એટલે કે તારીખ-૨૬-૦૨-૧૯૮૯ ના રોજ પૂર્ણ ૯૩ વર્ષની વયે દેહાવસાન પામ્યા છે.

દુલેરાય કારાણીજીના સાહિત્યમાં કચ્છની ઐતિહાસિક સામગ્રી:

દુલેરાય કારાણીજીએ રચેલા સમગ્ર સાહિત્યમાં ઘણી જગ્યાએ કચ્છના ઇતિહાસ સંબંધી જાણકારી મળી રહે છે.આમ છતાં નીચેના પુસ્તકોમાં કચ્છપ્રદેશ અને તેના ઇતિહાસલક્ષી માહિતી મળી રહે છે.

કચ્છ કલાધર :

દુલેરાય કારાણીજીની સાહિત્યિક રચનાઓમાં કચ્છ કલાધર ભાગ-૧ અને ૨ એ દળદાર ગ્રંથો છે.ભાગ-૧ માં શરૂઆતમાં કારાણીજીએ રચેલ કાવ્ય”ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત”૨જૂ કરેલ છે જેમાં કચ્છની ભૂગોળ,પર્વતો,નદીઓ,સંતો,દેવી-દેવતાઓ,પીર,ખનીજો,ધાર્મિક સ્થળો, પશુઓ, નગરો, વનસ્પતિ - ઔષધિઓ, પાણિયા વગેરેનો પરિચય આપ્યો છે.ત્યારબાદ પ્રાચીન કચ્છની રૂપરેખા કે જેમાં શાસ્ત્રગ્રંથોને

ટાંકીને કચ્છની પુરાતન સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે.આ ઉપરાંત યાદવકથાઓ,યૂડાસમા,સમાવંશથી માંડી કચ્છમાં જામ રાજવીઓનો પરિચય જાણવા મળે છે જેમાં,જામ ફૂલ,જામ યનેસર,જામ લાખો ફુલાણી,જામ પુંઅરો વગેરેના પાત્રાલેખનો સ્થળનિર્દેશ સાથે જોવામાં આવે છે.અહીં કચ્છના રાજકીય વંશોનો ઇતિહાસ અને કથાઓ માણવા મળે છે.ગૂંતરીગઢ અને કંથકોટના કિલ્લાઓના સ્થાપનાનો ઇતિહાસ મળી રહે છે.લાખા ફુલાણીના જન્મ સાથે જોડાયેલી દંતકથાઓનું વર્ણન કરેલ છે અને એ દંતકથાઓનું વર્તમાનમાં અવલોકનો કરેલા જોવા મળે છે.જેમકે,લાખો ફુલાણી દરરોજ નવો ફૂલો ખોદાવી દાતણ કરતો.આ બાબતની પુષ્ટિના સંદર્ભમાં પાદનોંધ એવી કરેલ છે કે,“હબાયના ડુંગરમાં આજે અનેક ફૂલાઓ જોવામાં આવે છે.”બીજી વિગત એમ છે કે ,ભાટ-ચારણોની કથા મુજબ લાખો ફુલાણી બાજરીનું બીજ ઇરાનથી લાવ્યો હતો.કચ્છ પ્રદેશમાં પહેલા કાઠી લોકો વસતા હતા અને બાદમાં કચ્છમાંથી વિદાય થયા હતા તે પાછળના કારણો આ ખંડમાં જાણવા મળે છે.

આ સિવાય અન્ય વિગતોમાં કચ્છના પ્રચલિત પ્રાદેશિક શબ્દો,રૂઢિપ્રયોગો,દોહા એની ગુજરાતીમાં સમજૂતી સાથે આપવામાં આવ્યા છે.છાશના પ્રકાર,કચ્છી તોલમાપ વગેરેની જાણકારી મળી રહે છે.

કચ્છ કલાધર ભાગ-૨ માં ઓઢા જામ અને હોથલ પદમણીની પ્રણયકથાથી શરૂઆત થાય છે.આ ખંડમાં જેસલ-તોરલની પ્રસિધ્ધ કથાનું વર્ણન મળી રહે છે.હાલનું ભદ્રેસર એટલે તત્કાલીન ભદ્રાવતી નગરીમાં જગડુ દાતારની દાતારીના પ્રસંગો અને તેણે બંધાવેલા સ્મારકોની જાણકારી મળે છે.કચ્છમાં જાણીતા પ્રસિધ્ધ સંત મામૈદેવની હત્યા અને તે પછી તેમના મુખેથી નીકળેલી આગમવાણી(ભવિષ્યવાણી)ના કેટલાક અંશ અહીં આ ભાગમાં રજૂ કર્યા છે.આજે પણ કચ્છના ચાંગડાઇ ગામે મામૈદેવનું સ્થાનક આવેલું છે અને દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ આઠમના દિવસે આવતા વર્ષનું ભવિષ્ય ભાખતો એક ફકરો નીકળે છે.ક્યારેક આ ફકરા સાચા પણ પડી જવાના કિસ્સા છે.

અમદાવાદમાં જ્યારે મહમ્મદ બેગડાનું શાસન હતું તે દરમ્યાન શિકાર વખતે રાવશ્રી ખેંગારજીએ મહમ્મદ બેગડાનો જીવ બચાવ્યો હતો અને એના બદલામાં રાવશ્રીને તેમનું કચ્છ રાજ્ય પાછું મેળવવા મદદ કરી જેથી કરી રાવશ્રીએ સને ૧૬૦૫ માં ભુજ નગરનું તોરણ બાંધ્યું(સ્થાપના કરી).ત્યારથી કરીને કચ્છ રાજ્યનો સળંગ ઇતિહાસ મળી રહે છે.આ ખંડમાં રાવશ્રી ખેંગારજીના શાસનથી માંડી સને ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર બન્યું અને જેમણે કચ્છ રાજ્યને ભારતસંઘમાં જોડવાની કાર્યવાહી કરી એવા કચ્છના મહારાઓશ્રી મદનસિંહજીના સમય સુધીનો ઇતિહાસ જાણવા મળ્યો છે.

કચ્છના સંતો અને કવિઓ :

કચ્છના સંતો અને કવિઓ ગ્રંથ બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલો છે.કચ્છની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર સિંચનમાં ઘણા બધા મહામાનવોનો ફાળો રહેલો છે.તેમાં સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઉત્થાનના કાર્યો કરનાર સંતો અને કવિઓ કચ્છના ખૂણે-ખૂણે જોવા મળ્યા છે.

પ્રથમ ખંડમાં સહજાનંદ સ્વામીનું કચ્છ ભ્રમણ અને તેમણે જ્યાં પધરામણી કરેલી તે સ્થાનોની માહિતી આપેલી છે. આ ઉપરાંત જેસલ-તોરલ, સંતશ્રી ગરીબદાસ, સંત ભાણસાહેબ, સંત ત્રિકમદાસ, નાથ સંપ્રદાયના મહાત્મઓ, હાજીપીર, પીર શાહમુરાદ, વ્રજવાણી કે જે આહિર સમાજની સતી સ્ત્રીઓનું આરાધ્ય સ્મારક છે તે પાછળની કથા જાણવા મળી છે. આવા ઘણા ધાર્મિક ક્ષેત્રના મહાત્મા સ્ત્રી-પુરુષોની વાતો તેમના ભજનો, ગીતો, દોહા સાથે જોવામાં આવે છે. કવિઓના ભાગમાં ૧ થી ૭૦ એમ ૭૦ કવિઓનો પરિચય તેમની રચનાઓ સાથે માણવા મળે છે જેમાં કચ્છના ભૂતકાળના ચિહ્નો જોવા મળે છે. સંવત ૧૮૦૮ માં કચ્છની ગાદીએ વિરાજેલા મહારાઓશ્રી લખપતજીએ સ્થાપેલી ‘વ્રજભાષા પાઠશાળા’ તે સમયની ભારતમાં કવિઓના સર્જન માટેની અદ્વિતિય સંસ્થા હતી. મહારાવે ખુદ પણ કેટલાક સાહિત્યનું સર્જન કરેલું છે.

બીજા ભાગમાં કાપડીવંશની સ્થાપના અને તેના સંતશ્રી મેકણદાદાનો ઇતિહાસ રજૂ કરેલો છે જેનો સંબંધ રામાયણ સમય સાથે જોડાયેલો છે એવું જાણવા મળ્યું છે. આ ઉપરાંત દાદા કંથડનાથ અને અન્ય જાણીતા સંતોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ જ ભાગના બીજા વિભાગમાં કુલ ૫૪ જેટલા કવિઓની જીવનઝરમર કરાવવામાં આવી છે.

ઉપરોક્ત બંને ભાગોમાં સંતો અને કવિઓ જેમાં કચ્છ રાજ્યામલ દરમ્યાનના તમામ ધર્મ, સંપ્રદાયના સંતોનો સમાવેશ થયેલો છે. તેની સાથે સાથે તે સંતો –કવિઓએ રચેલા કાવ્યો, ગીતો, સાખીઓ, દુહા પણ ગુજરાતી અર્થસહિત વર્ણવેલા છે. જે અભ્યાસુઓને સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે.

કારા ડુંગર કચ્છજા :

કારાણીજીએ સંપાદિત કરેલું પુસ્તક, ‘કારા ડુંગર કચ્છજા’ એ મૂળલેખક એલ. એફ. રશબ્રુક વિલિયમ્સનું પુસ્તક –The Black Hills KUTCH(In History and Legend)-A Study in Indian Local Loyalties નું અનુવાદ વસંતરાય પટ્ટણીએ કરેલું છે. કચ્છના ઇતિહાસ અંગે અભ્યાસ કરવા માટે આ પુસ્તક ખૂબજ અગત્યનું છે. મૂળલેખક રશબ્રુક વિલિયમ્સે કચ્છના કોન્સ્ટિટ્યુશનલ એડવાઇઝર તરીકે સને ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૫ સુધી કામ કર્યું હતું. કચ્છના ભૂતકાળ અને વર્તમાન સુધીના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરાયેલું છે. કચ્છની સમસ્યાઓ અને બ્રિટિશરોની કચ્છમાં દરમ્યાનગીરીની વિગતો પ્રમાણે સાથે આપેલ છે. સ્થાપત્યો, બંદરો, રણની સમસ્યા, આઝાદી સમયની કચ્છની સ્થિતિનું વર્ણન જાણવા મળે છે. ઘણી જગ્યાએ ફોટાઓ સહિતની માહિતી આપેલ છે.

કચ્છનો કોમવેલ જમાદાર ફતેહમહમ્મદ :

ઉક્ત પુસ્તકમાં કચ્છના પરાક્રમી, કર્તવ્યનિષ્ઠ જમાદાર ફતેહમહમ્મદનો ઇતિહાસ અને કચ્છની તત્કાલીન રાજનીતિનો ખ્યાલ આ પુસ્તકમાં આપેલ છે. હૈદરાબાદના ટીપુ સુલતાન સાથેના તેના સંબંધોની જાણકારી અહીં વર્ણવેલ છે. આ બાબતની સાબિતીરૂપે હાલ ભુજના કચ્છ મ્યુઝિયમ ખાતે રાખવામાં આવેલ ટોપના અવલોકન પરથી મળે છે.

કચ્છની રસધાર:

કચ્છની રસધાર જેવા દળદાર પુસ્તક કુલ પાંચ ખંડમાં છે. જેમાં કચ્છની ઐતિહાસિક કથાઓ વર્ણવવામાં આવેલી છે. કાંતિગુરુ પંડિત શ્યામજીકૃષ્ણવર્માકૃષ્ણવર્મા અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણઇંદ્રજી, જેને શ્રેષ્ઠીઓ વગેરેની અર્વાચીનયુગના ઇતિહાસનો અહીં જાણવા મળે છે. કારાણીજીના પુત્ર શ્રી બાલમોહન કારાણીએ ‘કચ્છની રસધાર’ની સંયુક્ત આવૃત્તિ સને ૨૦૧૬ માં પ્રગટ કરેલ છે.

જામ અબડો અભંગ:

આ પુસ્તક કચ્છના સિંહ સમાન જામ અબડાજી એક પરાક્રમી રાજવીની ઐતિહાસિક નવલ છે. જેમાં અલ્લાઉદ્દીન ખલજીના કચ્છના જામ અબડા સાથેના સંઘર્ષની કથા વર્ણવવામાં આવેલ છે.

ઉપસંહાર:

ઉપરોક્ત કારાણીજીની રચનાઓમાં કચ્છના ઇતિહાસ ને લગતા લગભગ તમામ પાંસાઓ વિશે જાણવા મળે છે. તેમના સાહિત્યમાં જે પણ ઐતિહાસિક માહિતી આપવામાં આવી છે તે પુરાવાઓ અને અસલ દસ્તાવેજો પરથી લેવામાં આવી હોય એવું આ પુસ્તકોના વાંચનની પ્રતિત થાય છે. પ્રણયકથાઓ, ચરિત્રો, કવ્યો, વગેરેમાં ઇતિહાસનું તત્વ જોવામાં આવે છે. જેમ ઝવેરચંદ મેઘાણીજી એ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાં ઇતિહાસનું દર્શન કરાવેલું છે તેમ કચ્છની લોકસાહિત્યિક કૃતિઓમાં કચ્છના ઇતિહાસનું દર્શન કરાવ્યું છે. મુખ્ય કૃતિઓ અને ઐતિહાસિક બાબતો રજૂ કરવાનો અહીં પ્રયાસ કરેલો છે પરંતુ કારાણીજીની તમામ કૃતિઓની વિગતો રજૂ કરી શકાય એમ નથી એ એક મર્યાદા છે. અંતે એટલું તો જરૂર છે કે કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કે ઐતિહાસિક સંશોધનોમાં દુલેરાય કારાણીજીના સાહિત્યમાંથી પસાર થવું જ પડશે.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. કારાણી દુલેરાય, કચ્છ કલાધર ભાગ-૧, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, સાતમી આવૃત્તિ ૨૦૧૦.
2. કારાણી દુલેરાય, કચ્છ કલાધર ભાગ-૨, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, સાતમી આવૃત્તિ ૨૦૧૦.
3. કારાણી દુલેરાય, કચ્છના સંતો અને કવિઓ(ભાગ પહેલો), પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૨૦૧૪.
4. કારાણી દુલેરાય, કચ્છના સંતો અને કવિઓ(ભાગ બીજો), પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૨૦૧૪.
5. કારાણી દુલેરાય, સંપાદક, કારા ડુંગર કચ્છ જા, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બીજી સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૨૦૧૬
6. કારાણી દુલેરાય, કચ્છની રસધાર, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, સંયુક્ત આવૃત્તિ ૨૦૧૬.
7. કારાણી દુલેરાય, જામ અબડો અભંગ, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, સંવર્ધિત આવૃત્તિ ૨૦૧૬.

8. કારાણી દુલેરાય, કચ્છડો બારે માસ,સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ,૨૦૧૬.
9. અજાણી ઉમિયાશંકર,કચ્છના મહામૂલા માનવરત્નો,પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ.,રાજકોટ,૨૦૧૪
10. કારાણી દુલેરાય, કચ્છનો કોમવેલ જમાદાર ફતેહ મહમ્મદ,સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ,સંવર્ષિત આવૃત્તિ,૨૦૧૬
11. ગઢવી શંભુદાન ઇશ્વરદાન, કચ્છ દર્શન,પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ.,રાજકોટ,૨૦૧૯.
12. ભગવતસિંહજી,સંક્ષિપ્ત ભગવદ્ગોમંડલ,પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ.,રાજકોટ,૨૦૦૨